

„NEŘEČOVOST“ SYMBOLU U PAULA RICOEURA

Kateřina Bauer

THE “NON-LANGUAGE-BOUNDNESS” OF SYMBOL IN PAUL RICOEUR

This study focuses on Ricoeur's concept of symbol and the role which symbol plays in Ricoeur's general conceptualised process of understanding. The question is whether all understanding is carried by speech or whether unsaid or pre-speech moments also belong to it. A response to this question is sought in an analysis of the problem of the sense in which symbol is tied to speech. The article pays particular attention to those aspects of symbol which stand either outside of language or on its boundaries. This involves, for example, the material elements of symbol, which, for Ricoeur, are of course only bearers of symbol. In the dreamworld the sequence of images is merely material, which gains sense only through the telling of the dream or non-semantic aspects of symbol, which differ from metaphor. Ricoeur thus opens up a place for the non-language or pre-language character of understanding, without, however, at least in the theory of symbol, attaching sufficient weight to this place.

Úvod

Dle Paula Ricoeura (1913–2005) lze symbol, „definovat jen jako strukturu řeči“, jíž připisuje schopnost „dvojitýho smyslu“.¹

Základně Ricoeur symbolem nazývá „jakoukoli významovou strukturu, v níž smysl přímý, primární, doslovný, poukazuje navíc k jinému smyslu, nepřímému, druhotnému, přenesenému, jenž nemůže být uchoopen jinak než skrze smysl prvotní“.² Symbol se dle něj odehrává pouze v živlu řeči.³ Řeč má tedy schopnost říkat věci nepřímou a opírá se tím o svět, o smyslové, o to, co tu je a míří „k rozumovému, existencionálnímu, ontologickému, k tomu, co se rodí a přichází“.⁴

Druhý smysl pak vyvolává otázku interpretace. Hermeneutika je pro Ricoeura právě interpretace těch slov, které mají jistý druh mnohočetného smyslu. Definice symbolu je následně shodná s Ricoeurovou definicí interpretace. „Interpretace je myšlenková práce, která ve zjevném smys-

¹ Paul Ricoeur, „Symbol a mýtus“, in *Život, pravda, symbol*. Praha: Oikúmené, 1993, str. 162.

² Paul Ricoeur, „Existence a hermeneutika“, in *Život, pravda, symbol*, str. 176.

³ Ricoeur, „Symbol a mýtus“, str. 162.

⁴ Ricoeur, „Symbol a mýtus“, str. 162.

lu dešifruje smysl skrytý a rozvíjí ony roviny významu, které jsou zahrnuty ve významu doslovném.“⁵

Otázkou nadále zůstává, zda lze symbol vázat tak úzce na řeč? A pokud se porozumění sobě (*soi*) odehrává v interpretaci výrazů o mnohočetném smyslu, musí být tato interpretace nutně vyslovena?

V této krátké eseji se budu snažit odhalit ty aspekty Ricoeurova pojetí symbolu, které, i přes jeho těsnou vázanost na řeč, naznačují otevřenost jeho pojetí „před“, „za“ a „mimo“ řeč.

Práci rozdělují na několik podkapitol, z nichž se každá dotýká jednoho aspektu Ricoeurova pojetí symbolu, který, podle mého názoru, rozvírá mimo-řeč či stojí na její hranici. V mnohém čerpám z monografie Víta Huška *Symbol ve filozofii Paula Ricoeura*,⁶ která mi umožnila systematizovat vybraná témata.

Symbol jako řečový prvek ve třech oblastech

Ricoeur rozlišuje tři základní oblasti, ve kterých se symbol vyskytuje: kosmickou, snovou a poetickou.⁷ Ve všech třech oblastech je symbol dle Ricoeura prvkem řeči a na řeč je vázaný.

„Sen jako naše noční podívaná se nenávratně ztrácí. Pouze tehdy, když ho po probuzení vyprávíme, pozvedneme ho na úroveň řeči. Obdobně zůstávají fyziognomie světa vždy neměnné, pokud se konsekrační formule či žalmistova píseň neujmou jevu, jenž naplnil pozorovatele obdivem. A konečně básnický obrat umírá, nesetká-li se se slovem, které jej zachytí“.⁸

Ve všech třech oblastech Ricoeur ponechává stranou neřečovou složku. Velmi průkazné je to u dimenze kosmické, která na rozdíl od dvou následujících obsahuje také prvek materiální. Jedná se o elementy kosmu, jako např. voda. Ricoeur však tento prvek nepovažuje za symbolický. Symbolem je až řeč o elementu vody. Dále oblast snová je vázána na příběh, který je pacientem (např. v psychoanalytické práci) vyprávěn. Ricoeur neklaďe důraz na snové obrazy, ale až na výpověď o nich. Třetí oblast je nejvíce založena na mluvě, na metaforické mluvě, která z mluvy činí vždy novou promluvu. Zde je ovšem opomenuta fonetická stránka této promluvy, jak správně rozpoznává Hušek.⁹

⁵ Ricoeur, „Existence a hermeneutika“, str. 177.

⁶ Vít Hušek, *Symbol ve filozofii Paula Ricoeura*. Svitavy: Trinitas, 2003.

⁷ Ricoeur, „Symbol a mýtus“, str. 161.

⁸ Ricoeur, „Symbol a mýtus“, str. 162.

Ve všech třech oblastech je nutné, ačkoli to Ricoeur nezdůrazňuje, počítat s neřečovými prvky symbolu, zejména pak s materiálními prvky v oblasti kosmické. Ty sice Ricoeur symbolem nenazývá, ale připouští, že jsou jeho nedílnou součástí.

Symbol v řeči o hříchu

Symbol je prvkem řeči a jako takový jej Ricoeur vysvětluje na třech úrovních řeči (*langage*), a to na příkladu řeči o hříchu, ve své práci *La symbolique du mal*.¹⁰ Nejvyšší úroveň řeči je teologickou reflexí, řeč mýtů je druhou rovinou a třetí je symbolická úroveň řeči. Tato řeč, jednodušší než řeč mýtů, je předmětem filozofické hermeneutiky. Trojí řeč odpovídá trojímu charakteru zkušenosti.

Ricoeur tedy sleduje řeč o zkušenosti zla od primárních po sekundární symboly. Zajímavé je, že spojitosti s řečí si autor všímá i u rituálu očištění, který od poskvrny očišťuje. Rituál potřebuje slovo, samotné gesto nestačí.¹¹ Dle Ricoeura rituál je pouhým konáním, kde, bez slova, chybí organizace času a prostoru.¹²

K symbolismu zla patří také rituály očištění, které Ricoeur spojuje bezpodmínečně s řečí, s vysvětlujícím slovem. Nicméně gesta jsou nedílnou součástí těchto rituálů a nenáleží do oblasti řeči jako takové.

Symbol a mýtus

Dalším důležitým aspektem je Ricoeurovo srovnání symbolu a mýtu, které vymezuje především v krátké esejí „Symbol a mýtus“ (1963). Mýtus je pro něj problém sekundární a je nadstavbou symbolické funkce, je symbolikou druhého stupně. Mýtus má blíže k racionalitě, ale v divoké podobě. Mýtus stejně jako symbol má ovšem také dvojí intencionalitu. Mýtus stejně jako symbol nelze redukovat na *tradukci*. Mýtus se vyznačuje trojím: univerzalitou, časovou orientací a ontologickou explorací (tedy přechodem mezi dvěma stavy člověka).¹³ První a třetí rys je společný symbolu, druhý je specifický pro mýtus. Ačkoli Ricoeur chápe mýtus jako

⁹ Hušek, *Symbol ve filozofii Paula Ricoeura*, str. 32.

¹⁰ Paul Ricoeur, *La symbolique du mal*. Paris: Aubier, 1960; anglicky: „The Symbolism of Evil Interpreted“, in Paul Ricoeur, *The Conflict of Interpretations: Essays in Hermeneutics*. Evanston: Northwestern University Press, 1974, str. 269–354.

¹¹ Paul Ricoeur, „Metafora a symbol“, in *Teória interpretace: diskurz a prebytek významu*. Bratislava: Archa, 1997, str. 88.

¹² Ricoeur, „Metafora a symbol“, str. 88.

¹³ Hušek, *Symbol ve filozofii Paula Ricoeura*, str. 43–44.

symbol druhé kategorie, je zajímavé právě ono rozpoznání, že mýtus na rozdíl od symbolu rozvíjí časovou dimenzi. Symbol se liší od mýtu, jakožto druhotného symbolu, tím, že nemá časovou orientaci. Otázkou zůstává, jak se časová dimenze (v níž mýtus nepředstavuje stabilní okamžik), která v symbolu není, vztahuje k řeči. Je zde čas prvkem neřečovým?

Stejně je tomu i s existenciální rovinou, která je společná jak mýtu, tak symbolu. Pokud se symbol a mýtus vyznačují přechodem z jednoho stavu člověka do druhého, pak i zde vyvstává otázka, jak se jinakost bytí, a vůbec bytí jako takové, vztahuje k řeči.

Symbol jako řečová struktura o dvou smyslech: znak a symbol

Ricoeur zásadně rozlišuje mezi symbolem a znakem. Každý symbol je znak, ale ne každý znak je symbol. Symbolu je vlastní dvojí intencionalita. První doslovná intencionalita je základem pro druhou nedoslovnou intencionalitu. Sekundární, symbolický smysl je dán pouze skrze smysl primární.¹⁴ U znaku, stejně jako u symbolu, nachází Ricoeur dvojí dualitu. Hušek popisuje dualitu znaku a symbolu přibližně takto: u znaku je první dvojicí struktura smyslového znaku (*signe sensible*) a významu znaku (*signification*), který je znkem nesen. Tato dvojice odpovídá termínům označující a označované u Ferdinanda de Saussure. Označující je akustický obraz, označované pojem. Tato dvojice neodráží vztah znaku k mimojazykové skutečnosti. To, co u znaku míří mimo jazyk, to, co míří mimo sebe, je až druhá intencionalita dvojice: znak (*signe*) – ve smyslu první dvojice označující a označované a věc, a objekt (*chose, object désigné*).¹⁵ U symbolu se také jedná o dvojí vztah, ale zde se jedná o vztah mezi dvojím smyslem, kde ten první, doslovný, je snadno přístupný, zatímco ten druhý, skrytý, se od primárního smyslu liší, je však přístupný pouze skrze primární smysl.¹⁶ Symbol tak, oproti znaku, skýtá nevyčerpatelnou hloubku, neboť jeho druhá intencionalita (smysl) je otevřena různým interpretacím. Druhý smysl je nedoslovný. Odkazuje k mimojazykové skutečnosti a vztahuje se k němu interpretační práce.

Různost interpretací, které se vztahují k druhému smyslu, sice vyžaduje řeč, ale zároveň je důkazem, že vše být vyjádřeno (interpretováno) nemůže, vždy zůstávají možnosti, které vyřčeny nejsou, je však nutné s nimi počítat, aby se ze symbolu nestala modla.

¹⁴ Ricoeur, „The Symbolism of Evil Interpreted“, str. 289–290. Jak později ukazují v této studii, u Ricoeura ani primární smysl není vyčleněn z polysémie řeči.

¹⁵ Hušek, *Symbol ve filozofii Paula Ricoeura*, str. 34–40.

¹⁶ Ricoeur, „The Symbolism of Evil Interpreted“, str. 290.

Symbol versus analogie a alegorie

Symbol se také liší od analogie a alegorie. Podle Ricoeura existuje mezi prvním a druhým smyslem symbolu vztah analogie. Primární smysl skrze sebe zprostředkuje *analogon*. Jestliže má člověk účast na primárním smyslu, dostává se k smyslu sekundárnímu. Nejde tedy pouze o *analogon* mezi doslovným a nedoslovným smyslem, ale o naše zapojení světa symbolů. Je nutné být zapojen a angažován.¹⁷

Symbol se také liší od alegorie.¹⁸ Alegorie sice obsahuje oba smysly, ale ten druhý je příliš vzdálený od prvního a nedá se skrze něj uchopit. Mezi oběma smysly panuje vztah *tradukce*, překladu, předání smyslu. V okamžiku, kdy je alegorie pochopena, doslovný smysl se může nahradit symbolickým, a ten primární je již zbytečný. Alegorie je už sama interpretací. Alegorie znamená odhalit smysl skrytý a odložit tak doslovný. Alegorie dávají smysl různým způsobem. Pro jednorázové předání smyslu u alegorie, používá Ricoeur zmíněný pojem *tradukce (tra-duction)*, pro symbol pak pojem *transparence (trans-parence)*,¹⁹ chápáné jako provokování smyslu v temné hádance. Symbol tedy nelze formalizovat, neboť je vázán ke svému obsahu, nelze nahradit primární smysl za sekundární, neboť u symbolu zde existuje analogický vztah. Symbol je otevřený různým interpretacím.

Na rozdíl mezi symbolem, analogií a alegorií se ukazují další aspekty dotýkající se neřečivosti symbolu. Symbol se liší od alegorie tím, že je u něj nutné zachovat oba smysly. Druhý smysl je přítom nutno interpretovat, neboť je tajemný, nedoslovný, neuzavřený. Symbolické poznání na rozdíl od alegorie lze, paradoxně, uchopit pouze tehdy, když je přímo uchopit nelze. Dále, pokud máme pochopit analogii mezi primárním a sekundárním smyslem, je nutné se zapojit do symbolického života. Zde pak vyvstává otázka, zda lze samotný život (existenci) limitovat pouze na řeč.

Symbol a metafora

Ve své eseji „Metafora a symbol“²⁰ poukazuje Ricoeur na podobnost mezi metaforou a symbolem. Pro naše téma je důležité, že Ricoeur rozpoznává v symbolu kromě sémantické i složku nesémantickou.²¹ Symbol stejně

¹⁷ Ricoeur, „The Symbolism of Evil Interpreted“, str. 290.

¹⁸ Ricoeur, „Metafora a symbol“, str. 79.

¹⁹ Hušek, *Symbol ve filozofii Paula Ricoeura*, str. 41.

²⁰ Ricoeur, „Metafora a symbol“, viz pozn. 11.

jako metafora obsahuje sémantický i nesémantický prvek. Symbol se však od metafory liší nesémantickou rovinou.²²

Sémantická rovina je to, co připodobňuje symbol k řeči. Je to struktura dvojího smyslu. Symbol však vždy znamená víc, má nadbytek smyslu, který je přístupný pouze skrze smysl první. Ricoeur hovoří o pohybu od prvního smyslu k druhému: „jedinému pohybu, který nás přenáší z jedné roviny na druhou a který nás připodobňuje (asimiluje) k druhému významu díky – nebo skrze – význam doslovný.“²³ Zde hovoří Ricoeur o asimilaci spíše než o přisvojení. Symbol připodobňuje spíše než přisvojuje věci k sobě a zároveň nás připodobňuje k označovanému. U symbolu jsou „všechny hranice setřené – mezi věcmi navzájem a mezi věcmi a námi.“²⁴ Symbol na rozdíl od metafory nemůže být vyčerpán pojmovou řečí. Vždy v něm zůstává něco víc. Ricoeur však také připomíná: „není však důležité odmítat pojem, i když připustíme, že symboly jsou zdrojem nekonečné exegeze... žádná existující kategorizace nemůže obsáhnout všechny sémantické možnosti symbolu. Ale je právě úkolem fungování samotného pojmu dosvědčit tento nadbytek významu.“²⁵ Symbol vždy svojí sémantickou složkou poukazuje na něco jiného. Jak uvádí na příkladu všech třech symbolických oblastí, „psychoanalýza spojuje svoje symboly ze skrytými psychickými konflikty: literární kritik odkazuje na něco takového, jako je vize světa anebo touha proměnit celý jazyk na literaturu, a historik náboženství chápe symboly jako prostředí, v kterém se manifestuje svatost, nebo to, co Eliade nazývá hierofanie“.²⁶

Pro naše téma je důležité to, co nazývá Ricoeur nesémantické kořeny. U symbolu se nachází něco, co nepřechází do metafory, co brání lingvistické, sémantické analýze.²⁷ Metafora na rozdíl od symbolu není vázanou, zakořeněnou aktivitou. Symbol je zakořeněn, spoután, postrádá autonomii. Ricoeur uvádí příklady vázanosti jednotlivých oblastí symbolu.²⁸

²¹ Ricoeur, „Metafora symbol“, str. 67.

²² Dvoji členění: sémantický prvek zahrnuje figurativní i nefigurativní smysl; a nesémantický prvek odkazuje k sakrální skutečnosti (figurativní smysl) a transcendentní skutečnosti (nefigurativní smysl) Viz Ivana Dolejšová (Noble), „The Symbolic Existence according to Ricoeur and Chauvet“, *Communio Viatorum* 1 (2001), 39–59, zde str. 50.

²³ Ricoeur, „Metafora a symbol“, str. 79.

²⁴ Ricoeur, „Metafora a symbol“, str. 80.

²⁵ Ricoeur, „Metafora a symbol“, str. 81.

²⁶ Ricoeur, „Metafora a symbol“, str. 77.

²⁷ Ricoeur, „Metafora a symbol“, str. 82–86.

²⁸ Ricoeur, „Metafora a symbol“, str. str. 84–87.

Stručně řečeno, v psychoanalytické oblasti symbol stojí na rozhraní mezi touhou a kulturou, mezi pudy a reprezentacemi, mezi primárním a sekundárním vytěsněním. Psychoanalytický diskurz je smíšený. V oblasti poezie, která se na první pohled může zdát vyvázaná ze syntaktických a lexikálních nutností, však báseň nikdy nemůže být nahodilá hříčka slov. Poezie je vázána naléhavostí přivést k řeči způsobu bytí, které běžné vidění stírá nebo potlačuje. Třetí je oblast posvátna. Zde se jedná o zkušenost, kterou není možno hledat v kategorii logu. Nadpřirozený element není v první řadě otázkou řeči. Hovořit o moci *par excellence* znamená něco jiného než hovořit o řeči. Dále posvátno se může manifestovat ve skalách, stromech, gestech, rituálech, a tudíž zde řeč nemá žádné privilegium. Předjazykový charakter má posvátný čas a prostor. Jiným způsobem potvrzuje nelingvistickou dimenzi i velmi těsné propojení mýtu a rituálu. Toto spojení se objevuje na rovině základních elementů přírodního světa. Život a univerzum jsou prostoupeny posvátností. Symboly jsou v tomto smyslu spjaté s posvátným univerzem. Znovu se zde vyjevuje vázaný charakter symbolů. Symbol je spjatý s vesmírem.

Nicméně pro Ricoeura je i tato logika korespondence, která svazuje diskurz s univerzem, stejně spjata s řečí. Kdyby neexistovaly mýty jak universum vzniklo či rituály, v kterých se tento proces znovu odehrává, samotná jejich svatost by zůstala nemanifestována. Jak jsem již předeslala dříve, rituál (gesto) slovo nutně potřebuje, vyprávění je nutně pro mýtus a slova k interpretaci symbolu. Ricoeur to souhrnně nazývá „minimální hermeneutikou“.²⁹ Lingvistická artikulace však posvátný charakter universa předpokládá. „Posvátnost přírody se odhaluje v tom, že hovoří symbolicky. Odhalení zakládá hovoření, ne naopak“.³⁰ Ale samozřejmě, že „symbol do jazyka zcela nepřejde, bude vždy něčím mocným, účinným, silným... jazyk zachycuje pouze pěnu z hladiny života“.³¹

Symbol obsahuje kromě sémantické i nesémantickou složku. K nesémantické složce symbolu patří jeho vázanost, zakořeněnost. „Symboly mají kořeny“;³² na rozdíl od metafory. Tato vázanost ke kontextu, k universu, z kterého vycházejí, se od nich nedá oddělit. Bez kořenů by symbol nebyl symbolem. Vázanost je něco, co se odehrává mimo řeč. Symbol do řeči nemůže plně přejít, jinak by totiž ztratil svoji účinnost.

²⁹ Ricoeur, „Metafora a symbol“, str. 88.

³⁰ Ricoeur, „Metafora a symbol“, str. 88.

³¹ Ricoeur, „Metafora a symbol“, str. 88-89.

³² Ricoeur, „Metafora a symbol“, str. 96.

Symbol a interpretace

Ricoeur se vymezuje proti širokému a úzkému pojetí interpretace.³³ Ukazuje dva problémy jednoznačnosti, která je zároveň nutná, aby vůbec byla možná komunikace. Na straně druhé stojí jistá víceznačnost pojmu, který se odvozuje od primárního významu. Tato jednota reference však nepůsobí jednotu významů, nebrání různým významům. Ricoeur se staví jak proti úzkému pojetí interpretace, které je těsně spjato s biblickou exegezí, tak proti širokému pojetí interpretace, které ji chápe pouze jako spojování významů ve větě. Nakonec vymezuje interpretaci stejnou šíří významu jako symbolu:

„Interpretace je myšlenková práce, která ve zjevném smyslu dešifruje smysl skrytý a rozvíjí ony roviny významu, které jsou zahrnuty ve významu doslovném... symbol a interpretace se tak stávají souvztažnými pojmy: o interpretaci mluvíme tam, kde je několikýrý smysl, a pluralita smyslu se zjevuje právě v interpretaci“.³⁴

Dále, jestliže je hermeneutika interpretací druhotného smyslu, je nutné, abychom si byli vědomi, že jsou zde i významy, které nejsou vyřčeny. Někde se dokonce hovoří o vícero smyslech, vždy je to výběr jednoho z významů a redukce významů ostatních.³⁵

Pro interpreta je důležité vědomí této redukce. K interpretaci je však nutná existenciální rovina. Jak jsem řekli, otázka naplnění symbolu souvisí se vztahem analogie mezi dvěma smysly. Znovu ten druhý přebývá v prvním. Toto přebývání má charakter vázanosti, symbolický význam je vázán k primárnímu smyslu. Tato analogie vázanosti není pouze vztahem mezi primárním a sekundárním smyslem, ale je i vztahem k subjektu, vede subjekt k druhému, sekundárnímu smyslu. Jde o existenciální rovinu. Nutná je účast na primárním smyslu.

Znovu se objevuje důležitá role subjektu v interpretaci, v interpretaci, která se děje celou existencí. Do jaké míry stojí subjekt mimo „řečovost“, či do jaké míry je subjekt jako subjekt sám určen řečí, je otázka jiná, nicméně v Ricoeurově pojetí hraje existenciální angažovanost nezbytnou roli pro život symbolu. Zde se právě projevuje dvojí rovina interpretace: nejen

³³ Hušek, *Symbol ve filozofii Paula Ricoeura*, str. 49–51.

³⁴ Ricoeur, „Existence a hermeneutika“, str. 177.

³⁵ Viz čtyři roviny smyslu: sémantický figurativní, sémantický nefigurativní, nesémantický figurativní (sakrační), nesémantický nefigurativní (transcendentní), in Dolejšová (Noble), „The Symbolic Existence according to Ricoeur and Chauvet“, str. 50.

slova pronášet, ale být oslovován, vstupovat, participovat. Je také nutné, aby si byl interpret vědom dalších „nevyřčených“ významů.

Hermeneutika jako hranice mezi řečí a ne-řečí

V krátkém eseji „Problém dvojího smyslu jako problém hermeneutický a jako problém sémantický“³⁶ se Ricoeur také dotýká aspektů, které nejsou zcela řečové a vychází z plnosti smyslu u symbolu. Jak jsme řekli, symbol jako struktura dvou intencionalit, předpokládá, že druhá intencionalita, druhý smysl potřebuje interpretaci. Vícenásobný smysl se odehrává jak na rovině lexikální, tak sémantické i hermeneutické.

Na rovině hermeneutické, jak na úrovni techniky, tak intence, lze počítat s hermeneutikami soupeřícími, a to právě proto, že symbolika je prostředím, v němž se dostává výrazu mimojazykové skutečnosti. V hermeneutice není svět znaků uzavřen. Otevřenost znamená, že každá hermeneutika se děje na pomezí mezi lingvistikou a nelingvistikou, na pomezí mluvy a také prožitě zkušenosti. Ricoeur zde uvádí příklad snové oblasti. To, co symboly vyjadřují, se nejprve děje na nejazykové úrovni, na úrovni pudů, jak je nazývá Freud.³⁷ Dle Ricoeura jsme stále na pomezí erotiky a sémantiky a jak sám říká, síla symbolu spočívá v tom, že dvojí smysl je způsobem, jímž se vyslovuje sama lest touhy.³⁸

Je tedy důležité počítat s otevřeností řeči. Sám Ricoeur doznává, že symbolismus, jak se projevuje v textech, značí, že se z řeči klube něco jiného, než je ona sama, což nazývám jejím otevřením: „takto se rozvíjet znamená vypovídat a vypovídat je tolik, co ukazovat; to, co rozděluje soupeřící hermeneutiky, není struktura dvojího smyslu, nýbrž způsob otvírání a finalita ukazování“.³⁹ V tom je slabost i síla hermeneutiky. A slabost je v tom, „že uchopuje řeč v okamžiku, kdy sobě samé uniká, uchopuje ji ve chvíli, kdy uniká ve chvíli, kdy se též vymyká vědeckému zkoumání... Avšak tato slabost je její silou, protože okamžik, kdy se mluva vymyká sama sobě i nám, je zároveň okamžikem, kdy přichází sama k sobě, je okamžikem, kdy vypovídá; ať chápou vztah ukazovat-skrývat po způsobu psychoanalytika... mluva působí a stává se sama sebou vždycky jakožto síla, která odkrývá, vyjevuje, odhaluje, a před tím, co sděluje, umlká“.⁴⁰

³⁶ Ricoeur, „Problém dvojího smyslu jako problém hermeneutický a sémantický“, in *Život, pravda, symbol*, str. 188–202.

³⁷ Viz Lenka Karfíková, „Ricoeurova analýza paměti podle knihy *La Mémoire, l'histoire, l'oubli*“, *Teologická reflexe* 2 (2006), 159–180, str. 160.

³⁸ Ricoeur, „Problém dvojího smyslu jako problém hermeneutický a sémantický“, str. 192.

S problémem vícenásobného smyslu se setkáváme i na úrovni lexikální. Zde přichází problém, který Ricoeur nazývá polysémie.⁴¹ Fenomén dvojího smyslu umožňuje, že z mluvy je nástroj poznání toho, že jeden znak musí označovat jednu věc, aniž přitom přestává označovat jinou. Pro symbolizaci je zde velmi podstatný účinek kontextu, který reguluje polysémii. Kontext buď zakrývá, a tak vede k jednoznačnosti (jedna izotopie). Nebo kontext propustí několik dimenzí, a pak mluva říká jednu věc, ale sděluje jinou. Kontext tedy prosívá a ujednocuje smysl. Kontext je také něco, co stojí mimo řeč.⁴²

Symbolismus není odekorováním řeči: „polysémie i symbolismus patří k ustrojení a k fungování každé řeči“.⁴³ Filozofický dosah symbolismu spočívá v tom, že se v něm díky mnohoznačnosti našich znaků vyslovuje nejednoznačnost bytí. „Existuje-li nějaká záhada symbolismu, pak záleží zcela v rovině projevu, kde nejednoznačnost bytí přichází ke slovu v mnohoznačnosti promluvy“.⁴⁴

Ricoeur rozlišuje mezi uzavřeností znaků a otevřeností mluvy. Na úrovni strukturální sémantiky je zřejmé, že vícenásobný smysl a symbolické fungování je účinkem smyslu, který se projevuje v promluvě, ale jehož příčina tkví v rovině jiné. Strukturální sémantika ovšem nepostihuje nezbytný aspekt symbolu, a to z hlediska toho, co vyjadřuje. Strukturální analýza řeší pouze to, co symbol konstituuje, ale tím ruší jeho tajemnost. V expresivitě spočívá zázrak mluvy. Na jedné straně i ta „nejposvátnější symbolika pracuje s týmiž proměnnými jako nejobyčejnější slovo ze slovníku. Je však jakési tajemství mluvy, totiž to, že mluva promlouvá, že něco vyslovuje, že něco vypovídá o bytí. Existuje-li nějaká záhada symbolismu, pak leží zcela v rovině projevu, kde nejednoznačnost bytí přichází ke slovu v mnohoznačnosti promluvy“.⁴⁵ Lingvistika omezuje vzhledem ke své metodě promluvu na uzavřené univerzum znaků, které je nutno znovu otvírat vstříc bytí.⁴⁶

³⁹ Ricoeur, „Problém dvojího smyslu jako problém hermeneutický a sémantický“, str. 192.

⁴⁰ Ricoeur, „Problém dvojího smyslu jako problém hermeneutický a sémantický“, str. 192.

⁴¹ Ricoeur, „Problém dvojího smyslu jako problém hermeneutický a sémantický“, str. 195.

⁴² Ricoeur, „Struktura, slovo, událost“, in *Život, pravda, symbol*, str. 217.

⁴³ Ricoeur, „Problém dvojího smyslu jako problém hermeneutický a sémantický“, str. 197.

⁴⁴ Ricoeur, „Problém dvojího smyslu jako problém hermeneutický a sémantický“, str. 202.

⁴⁵ Ricoeur, „Problém dvojího smyslu jako problém hermeneutický a sémantický“, str. 202.

⁴⁶ Petr Pokorný, *Hermeneutika jako teorie porozumění: od základních otázek jazyka k výkladu bible*. Praha: Vyšehrad, 2005, str. 24–25, 46–48.

Vicenásobný smysl se projevuje na několika úrovních od lexikální až po hermeneutickou. Hermeneutika se odehrává na pomezí mluvy a žité zkušenosti. Zkušenost je něco mimo „řečovost“, ačkoli v řeči nachází své vyjádření. Z hlediska filozofie je důležité si uvědomovat otevřenost samotné řeči. Například samotná strukturální analýza zde nepomůže, neboť se zabývá pouze tím, co symbolismus konstituuje.⁴⁷ Důležité však je také to, co vyjadřuje, že něco vypovídá, že něco vypovídá o bytí. Nejednoznačnost bytí přichází ke slovu v mnohoznačnosti promluvy. Zkušenost a rovina bytí tedy nelze omezit na řeč.

Jazyk a promluva

Ricoeur ve své esejí „Struktura, slovo, událost“ (1967)⁴⁸ sleduje rozlišení jazyka (*langue*) a mluvy (*langage*). Jazyk může podléhat empirickému zkoumání, což je předpokladem strukturální analýzy. Saussure⁴⁹ a strukturální analýza upřednostňuje synchronní rovinu. Je však třeba počítat i s diachronní rovinou a oddělit jazyk od mluvení a počítat s historií změn.

Podle Ricoeura je třeba vidět mluvení jako promluvu a počítat s aktem mluvení a změnami, kterými prochází.⁵⁰ Mluva na rozdíl od jazyka má prvotní intenci říci něco o něčem. Tuto intenci bezprostředně chápou jak mluvčí, tak posluchač. Mluva k něčemu mluví, má dvojitý záměr: ideální záměr (vypovídat) a reálný odkaz (vypovídat o něčem).⁵¹ V tomto pohybu mluva překračuje dva prahy: práh identity smyslu a nad tímto smyslem práh reference.⁵² Tímto překračováním a díky transcendentnímu pohybu mluva chce vypovídat. Postihuje realitu a vyjadřuje vliv reality na myšlení. V mluvě je třeba vzít v potaz dvě věci: její imanenci a její transcendentci (rovinu projevu, v němž účinky smyslu jsou vystaveny účinkům reality).⁵³ Mluva je na rozdíl od světa znaků otevřená.

⁴⁷ Ivana Noble, „Postmoderní kritika“, in P. Pokorný, *Hermeneutika jako teorie porozumění: od základních otázek jazyka k výkladu bible*, str. 342–344.

⁴⁸ Ricoeur, „Struktura, slovo, událost“, in *Život, pravda, symbol*, str. 203–219.

⁴⁹ Saussure rozlišuje mezi jazykem (*la langue*) a mluvením (*la parole*). Viz P. Pokorný, *Hermeneutika jako teorie porozumění: od základních otázek jazyka k výkladu bible*, str. 24–26.

⁵⁰ Ricoeur, „Struktura, slovo, událost“, str. 207.

⁵¹ Ricoeur, „Struktura, slovo, událost“, str. 207.

⁵² Ricoeur, „Struktura, slovo, událost“, str. 207.

⁵³ Ricoeur, „Struktura, slovo, událost“, str. 207.

⁵⁴ Ricoeur, „Struktura, slovo, událost“, str. 208.

„Pro nás, kteří mluvíme, není mluva předmětem, nýbrž zprostředkováním, je tím, čím a prostřednictvím čeho vyjadřujeme sama sebe a vyjadřujeme věci. Mluvit je akt, kterým mluvící překračuje uzavřenost světa znaků a to intencí vypovědět něco o něčem a něco někomu: mluvit je akt, kterým se mluva jako znak překračuje směrem k své referenci a k tomu, kdo jí naslouchá. Mluva chce zmizet jako předmět chce zemřít.“⁵⁴

K dalším rysům promluvy patří to, že mluva je akt, má povahu události. Mluvit je aktuální událost, akt přechodný a pomíjivý. Dále se promluva sestává z řady voleb, v nichž se určité významy vybírají a jiné vylučují. Volebami vznikají nové kombinace. Tato produkce otevírá jinak uzavřený rejstřík znaků. Mluvit znamená vypovídat něco o něčem. Ricoeur rozlišuje mezi *sens* a *reference*, smyslem a významem. Je to postup od smyslu (ideálního) k významu (reálnému), který je duší mluvy.⁵⁵ Jde o významovou intenci, která prolomuje uzavřenost znaku k něčemu jinému. Z mluvy se stává vypovídání o něčem. Vypovídat o něčem označuje pohyb od smyslu k významu.

Mluva má určitou referenci, a to například subjekt, svět, posluchače. Naproti tomu strukturální analýza tuto referenci nemá, zabývá se pouze artikulacemi.

Zde je rozdíl mezi uzavřeností znaků a otevřeností promluvy. „Tajemství řeči tkví v tom, jak se v našem mluvení vynořuje výpověď. Právě to nazývám otevřeností či lépe snad rozevřeností řeči... nejvíce se řeč rozevívá, když slaví svůj svátek“.⁵⁶

Náboženská (poetická) mluva: rozdíl mezi smyslem a významem

Již v předchozí kapitole jsem naznačila rozdíl mezi smyslem a významem. Tentýž důraz nalezneme i v esejí „Filozofie a zvláštnost náboženské mluvy“ (1975).⁵⁷ Mluva se zde týká náboženské víry, kterou Ricoeur identifikuje právě na základě její mluvy (*langage*) jako zvláštní modalitu promluvy (*discours*).⁵⁸

Mluva není jedinou součástí náboženské zkušenosti, ta může být vnímána ve smyslu citovém, poznávacím či praktickém, vždy se však artiku-

⁵⁵ Ricoeur, „Struktura, slovo, událost“, str. 210.

⁵⁶ Ricoeur, „Struktura, slovo, událost“, str. 219.

⁵⁷ Paul Ricoeur, „Filozofie a zvláštnost náboženské mluvy“, in *Život, pravda, symbol*, str. 241–254.

⁵⁸ Ricoeur, „Filozofie a zvláštnost náboženské mluvy“, str. 241.

luje v mluvě.⁵⁹ Dle toho také Ricoeur pojednává o náboženské mluvě a jejích formách, které potom tvoří celek toho, jak společenství vyslovuje svoji víru. Hermeneutika náboženské mluvy se však nemůže zabývat pouhými výpověďmi, ale hledá žánry náboženské mluvy a hledá vztah mezi aktem promluvy a jejím obsahem a promluvou a řečníkem a vnitřní strukturou a mimojazykovým odkazem.

Ricoeur zde pracuje s pojmem *reference* (význam) a rozšiřuje ho na komplexní promluvu celého díla. Jednotlivé výpovědi obsahují smysl (*le sens*) a význam (*réfarence*).⁶⁰ Smysl nějakého výrazu je ideální předmět, o který jde: tento smysl je zcela imanentní mluvě. Význam (*reference*) odkazuje k tomu, co stojí mimo lingvistiku a co zakládá pravdivost zmíněného tvrzení, tj. k nároku na postižení skutečnosti. Tato vlastnost odlišuje promluvu od jazyka, neboť jazyk neodkazuje ke skutečnosti. K věcem se vztahuje pouze promluva, ta se obrací ke skutečnosti a vyjadřuje svět. V promluvě je problém významu vyřešen mluvčím, který má schopnost ukazovat na skutečnost, může věc popisem lokalizovat do časoprostorového systému, do něhož náleží účastníci.

Pokud se promluva stane textem, zdá se, že literární formy potlačují referenční prostor, a sepětí s jedinou časoprostorovou sítí. Text jako by ničil svět, je oproštěn od běžné odkazovací funkce mluvy. Text však není zbaven veškeré odkazovací funkce. Obrací se k základnější vrstvě skutečnosti, nežli činí každodenní jazyk. Ruší odkazovací řád prvního stupně, a vyvstává tak odkazovací řád druhého stupně. To znamená nevztahuje se ke světu manipulovatelných předmětů, nýbrž k tomu, co Husserl označil „*Lebenswelt*“ – svět ve kterém žijeme; a Heidegger jako „*In-der-Welt-Sein*“ – bytí ve světě.⁶¹ Tato odkazovací funkce fikce a poezie je nezákladnější otázkou hermeneutiky. „Interpretace je poznávací metoda bytí ve světě, jak se rozvrhuje v textu.“⁶² To, co se v textu nabízí k interpretaci, je vlastně svět, v němž můžeme my sami být. „Beletrii a poezii se uprostřed každodenní skutečnosti otevírají nové možnosti bytí ve světě.“⁶³ Náboženské texty tvoří pro filozofickou hermeneutiku kategorii textů básnických. „Usilují různými způsoby o nový přepis existence.“⁶⁴

⁵⁹ Ricoeur, „Filozofie a zvláštnost náboženské mluvy“, str. 241.

⁶⁰ Ricoeur, „Filozofie a zvláštnost náboženské mluvy“, str. 248.

⁶¹ Ricoeur, „Filozofie a zvláštnost náboženské mluvy“, str. 249.

⁶² Ricoeur, „Filozofie a zvláštnost náboženské mluvy“, str. 250.

⁶³ Ricoeur, „Filozofie a zvláštnost náboženské mluvy“, str. 250.

⁶⁴ Ricoeur, „Filozofie a zvláštnost náboženské mluvy“, str. 250–251.

„Úkol hermeneutiky nespočívá v tom, aby čtenáře podněcovala k nějakému rozhodnutí, nýbrž aby rozvíjela svět, který je obsažen v biblických textech.“⁶⁵ V biblickém textu nejde navíc pouze o personalistické hledisko já-ty. Biblický svět obsahuje i hlediska kosmická, historická i kulturní a osobní. Člověk je vybízen z různých stran. V biblických textech je referentem Bůh, je to cíl, k němuž jsou dílčí promluvy zaměřeny. Slovo Bůh říká více nežli slovo bytí, protože předpokládá souvislost příběhů, prorocství, předpisů, žalmů atd. „Pochopit slovo ‘Bůh’ znamená sledovat směřovku smyslu. Směřovkou smyslu rozumím schopnost shromažďovat dílčí významy vepsané do různých dílčích promluv a otvírat obzor, který se nedá uzavřít do žádné promluvy.“⁶⁶

Důležité pro naše téma je Ricoeurovo rozlišení mezi smyslem a referencí. Reference (význam) odkazuje k tomu, co stojí mimo lingvistiku a co zakládá pravdivost zmíněného tvrzení, tj. nárok na postižení skutečnosti. Tato vlastnost odlišuje promluvu od jazyka, neboť jazyk neodkazuje ke skutečnosti. K věcem se vztahuje pouze promluva, ta se obrací ke skutečnosti a vyjadřuje svět. V promluvě je problém významu vyřešen mluvčím, který má schopnost ukazovat na skutečnost, může věc popisem lokalizovat do časoprostorového systému, do něhož náleží účastníci. V textu se ruší odkazovací řád prvního stupně a vyvstává tak odkazovací řád druhého stupně. Tato odkazovací funkce tedy stojí obecně mimo jazyk a je nezákladnější otázkou hermeneutiky.

Závěr

Ricoeurova hermeneutika se snaží přemostit rovinu lingvistickou, reflexivní a existenciální. Existenci jako takové Ricoeur rozumí vždy jen v interpretaci symbolických řečových forem, které jsou charakterizovány mnohočetným smyslem. Symbolické výrazy definuje pouze jako řečové struktury. Otázkou je, zda lze symbol a tedy rozumění hledat pouze v řeči.

Viděli jsme, že u samotného pojetí symbolu u Ricoeura nacházíme některé aspekty, které stojí na pomezí mezi řečí a ne-řečí, ačkoli o nich takto explicitně sám nehovoří. Jedná se například o materiální elementy symbolu, které jsou pro Ricoeura pouze nosičem symbolu. Ve snové oblasti je sled obrazů pouze materiálem, jemuž dává smysl až vyprávění snu. Otázkou zůstává, zda už samotný sled obrazů není pro daný subjekt

⁶⁵ Ricoeur, „Filozofie a zvláštnost náboženské mluvy“, str. 251.

⁶⁶ Ricoeur, „Filozofie a zvláštnost náboženské mluvy“, str. 252.

smysluplný, aniž by ho musel vyprávět. Dále i mýtus a rituál potřebují podle Ricoeura vyjádření v řeči. Otázkou je, zda samotná gesta pro vyjádření nestačí. Dalším aspektem „neřečovosti“ mohou být nesémantické aspekty symbolu, kterými se liší od metafory. Symbol je vázanou, zakotvenou veličinou. Nejen samotné symboly, ale i jejich interpretace se může pohybovat za hranic řeči, např. ve vědomí nevyslovitelnosti dalších významů, čímž by symbol ztratil svoji otevřenost, která jej charakterizuje.

Řeč samotná je u Ricoeura definována velmi široce jako porozumění (sebe porozumění). Ricoeur se nedotýká otázky, zda se veškeré porozumění děje v řeči, nehovoří o možnosti neřečového či předřečového charakteru porozumění. Podmínkou pro porozumění je dle něj zapojení do světa symbolů, kdy je člověk veden od primárního k sekundárnímu smyslu, ale nerozebírá symbolické jednání jako takové. Otázkou ovšem je, zda lze samotnou existenci definovat jako řečovou.